

УДК 343.985.2

<http://doi.org/10.5281/zenodo.884298>

© Москаленко О.В., 2017

О.В. Москаленко**ТАКТИЧНИЙ ПРИЙОМ У СИСТЕМІ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ:
КРИТЕРІЇ ЙОГО ДОПУСТИМОСТІ**

Анотація. В даній статті аналізуються поняття, ознаки та критерії допустимості тактичного прийому як структурного елементу криміналістичної тактики. Досліджується співвідношення тактичного прийому з нормами Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: розслідування, слідчі дії, тактичний прийом, слідча ситуація, критерії допустимості, законність, етичність, вибірковість, наукова обґрунтованість.

Аннотация. В данной статье анализируются понятия, признаки и критерии допустимости тактического приёма как структурного элемента криминалистической тактики. Исследуется соотношение тактического приёма и с нормами Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: расследование, следственные действия, тактический приём, следственная ситуация, критерии допустимости, законность, этичность, избирательность, научная обоснованность.

Annotation. In this article the author is analyzed terms, features and criteria for the admissibility of tactical technique as a structural element of forensic tactics. Correlation of tactical technique and norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine are researched.

Key words: investigation, investigative actions, tactical technique, investigative situation, admissibility criteria, legality, ethics, selectivity, scientific validity.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується високим рівнем злочинності, яка викликає глибоку стурбованість у суспільстві як масштабами зростання, так і виникненням нових, особливо жорстоких і нелюдських способів вчинення злочинів, підвищення організованості та матеріального забезпечення злочинних угруповань тощо. Одним із дієвих способів подолання цього негативного явища є ефективна діяльність органів досудового розслідування.

Розслідування – це складна і багатогранна діяльність слідчого, яка направлена на виявлення, дослідження і фіксацію доказової інформації з метою розкриття усіх обставин злочину та встановлення осіб, причетних до його вчинення. Слідчий працює у специфічних умовах за наявності дефіциту інформації, часу та протидії зацікавлених осіб.

У таких надзвичайно складних умовах одним із напрямів, що сприяють ефективності роботи слідчих, є оволодіння тактичними прийомами і застосування їх у криміналістичній практиці. Проблематиці щодо визначення самого поняття тактичного прийому, його сутності, критеріїв допустимості в криміналістичній науці завжди приділялося багато уваги, але вказане питання не втрачає актуальності в умовах сьогодення і є одним із пріоритетних напрямків криміналістичної науки. В першу чергу це обумовлено тим положенням, яке тактичний прийом займає в системі розділу криміналістичної тактики, а відповідно і в практичній діяльності. Тактичний прийом є основним пошуково-пізнавальним засобом, а тому повинен бути науково обґрунтованим і законним, застосування тактичного прийому в ході провадження розслідування ні в якій мірі не повинно обмежувати конституційні права та законні інтереси учасників кримінального процесу.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідженню проблемних аспектів тактичних прийомів розслідування приділено багато уваги у працях О.Я. Баєва, О.М. Васильєва, В.Г. Гончаренка, О.А. Губської, В.І. Комісарова, В.О. Конової, М.В. Костицького, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, О.Р. Ратінова, М.В. Салтевського, В.Ю. Шепітька та інших.

Розробки зазначених авторів мають фундаментальне значення як для криміналістичної науки, так і для практичної діяльності. Але в умовах сьогодення питання щодо правильного визначення сутності і значення тактичного прийому, критеріїв його допустимості при розслідуванні злочинів потребують подальшого ґрунтовного дослідження, оскільки тільки на підставі чіткого визначення поняття тактичного прийому, його суттєвих ознак можна провести чітку межу між допустимими і недопустимими тактичними прийомами. Вказана проблематика є перспективним напрямком у сфері подальшого розвитку теоретичних основ криміналістичної тактики, застосування яких у практичній діяльності сприятиме підвищенню ефективності досудового розслідування і виконанню завдань кримінального судочинства.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз поняття тактичного прийому, розкриття його основних ознак, а також визначення критеріїв допустимості тактичних прийомів у ході провадження досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний процесуальний кодекс України чітко регламентує порядок провадження досудового розслідування в цілому і процесуальний порядок провадження окремих слідчих дій. Законодавче закріплення правил провадження досудового розслідування практично не обмежує можливості слідчого у виборі ним тактичних прийомів і таким чином забезпечує оптимальний режим провадження слідства.

Протягом тривалого часу у криміналістичній науці формувалося як саме визначення поняття тактичного прийому, так і досліджувалися критерії яким він повинен відповідати, але серед вчених-криміналістів не досягнуто єдності поглядів щодо даного питання.

Деякі науковці, досліджуючи сутність та зміст тактичного прийому, використовують поняття «метод». Наприклад, на думку І.Ф. Герасимова, тактичний прийом – це метод провадження суб'єктом криміналістичної діяльності будь-якої слідчої дії, що обирається з урахуванням конкретної слідчої ситуації та спрямований на підвищення ефективності окремих слідчих дій або повного, всебічного й об'єктивного розслідування [1, с. 224].

На думку В.І. Комісарова, тактичний прийом – це рекомендації, розроблені на основі різних знань (логіки, психології, наукової організації праці), а також узагальнення слідчої практики, для правильного застосування логічних методів пізнання, формування психології стосунків слідчого з учасниками слідчих (розшукових) дій, організації планомірного розслідування злочинів у межах кримінальних процесуальних норм [2, с. 18].

Ю.В. Гаврилін, А.Ю. Головін тактичний прийом визначають як найбільш раціональний, доцільний і ефективний спосіб дій особи, що здійснює розслідування, який застосовують під час проведення окремих слідчих та інших процесуальних дій, спрямований на розв'язання завдань із збирання, дослідження, оцінки і використання доказової чи іншої криміналістичної інформації [3, с. 116].

На думку В.Ю. Шепітько, тактичний прийом – це спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації та є найбільш раціональним і ефективним у певних ситуаціях [4, с. 37].

М.П. Малютін зазначає, що тактичний прийом – це найбільш раціональний і ефективний спосіб дії, який вільно обирається особою, що провадить розслідування, в конкретних слідчих і судових ситуаціях, з метою створення умов, які забезпечують максимальну результативність провадження окремих слідчих і судових дій [5, с. 7].

Аналізуючи вищевикладене, можна констатувати, що зважаючи на певні відмінності у визначеннях, більшість науковців розглядають тактичний прийом як найбільш раціональний та ефективний спосіб дій або найбільш доцільну лінію поведінки слідчого чи іншої уповноваженої особи, яка проводить розслідування, що обираються ними самостійно в кожній конкретній слідчій ситуації певного кримінального провадження.

Зміст і характер тактичного прийому обумовлюється конкретною слідчою ситуацією, за наявності якої він застосовується. В криміналістичній науці зазначається, що слідча ситуація – це наукова абстракція, яка сформована на підставі апріорних знань, є результатом узагальнення та аналізу значного емпіричного матеріалу і в якій відображено найбільш загальні риси, що характеризують перебіг і стан розслідування на певному етапі (вихідному, початковому, наступному) [6, с. 106].

Характер слідчої ситуації визначається сукупністю багатьох факторів, зміст і поєднання яких завжди є індивідуальним і в кінцевому рахунку тісно пов'язаних з особливостями кримінального провадження. Абсолютно однакових слідчих ситуацій не може існувати в принципі. З огляду на те, що слідчі ситуації постійно змінюються, виникає необхідність і в застосуванні різних тактичних прийомів. Наявність великого арсеналу тактичних прийомів у розпорядженні слідчого дозволить йому з урахуванням особливостей слідчої ситуації обрати найбільш раціональний в кожному конкретному випадку, бо в одних випадках обраний тактичний прийом може бути раціональним і правильним, в іншому може призвести до помилкових результатів.

Працівники-практики мають усвідомлювати, що тактичні прийоми, які вони застосовують під час розслідування, мають спиратися не лише на криміналістичну практику, а й на результати дослідження юридичної науки з цього питання і повністю відповідати вимогам Кримінального процесуального законодавства.

В практичній діяльності зустрічаються випадки, коли в найбільш складних слідчих ситуаціях слідчі використовують нетрадиційні методи розслідування. Застосування таких тактичних прийомів є недопустимим, оскільки в деяких випадках вони є не тільки аморальними, а й можуть містити ознаки певного складу злочину (наприклад, отримання показань шляхом залякування чи шантажу). Використання недозволених тактичних прийомів у ході розслідування веде до хибного розуміння слідчим можливостей криміналістичної тактики, і може призвести до суттєвих обмежень прав і законних інтересів учасників процесу.

Загальновідомо, що в ході розслідування можуть застосовуватися тільки ті тактичні прийоми, які відповідають певним вимогам, що в свою чергу обумовлює саму можливість їх використання як засобів розслідування, так і належне використання результатів їх застосування в доказуванні обставин справи. Дані вимоги складають зміст спеціальних критеріїв допустимості тактичних прийомів розслідування.

Під критеріями допустимості застосування тактичних прийомів у ході розслідування злочинів необхідно розуміти такі конкретні об'єктивні ознаки тактичного прийому, які вказують на можливість застосувати його при провадженні слідчої (розшукової) дії в умовах певної слідчої ситуації.

Досліджуючи дане питання О.Н. Васильєв, який зробив суттєвий внесок у формування слідчої тактики, зазначав, що тактичний прийом повинен відповідати певним вимогам, серед яких він називав: науковий характер тактичного прийому; рекомендаційний характер і можливість обрання одного прийому із декількох; законність; відповідність тактичного прийому нормам етики; направленість на дотримання вимог кримінально-процесуального законодавства; сприяння ефективному застосуванню науково-технічних засобів [7, с. 43].

На теперішній час більшість криміналістів виділяють наступні критерії допустимості тактичних прийомів: законність, етичність, вибірковість, наукова обґрунтованість.

Отже, тактичний прийом, який застосовується в ході провадження слідчої (розшукової) дії, повинен бути законним (правомірним). Це означає, що тактичний прийом застосовується уповноваженим суб'єктом (слідчим, прокурором) у рамках і в межах його компетенції, визначеної кримінальним процесуальним законом України, при неухильному дотриманні загально визначених заборон на ту чи іншу поведінку і приписів щодо обов'язкових умов провадження окремих слідчих (розшукових) дій.

Етичність тактичного прийому означає, що він не повинен суперечити вимогам моралі й етики. Етичність тактичного прийому як обов'язкової умови його застосування може бути загальною, рівною для усіх випадків, і специфічною, яка залежить від конкретної ситуації, що склалася в ході розслідування.

І.Є. Биховський, досліджуючи критерії допустимості тактичних прийомів, сформулював систему умов, які складають критерій етичної допустимості тактичного прийому. Згідно з твердженням науковця тактичний прийом не повинен:

– принижувати честь і достоїнство підозрюваного, обвинуваченого та інших осіб;

- впливати на позицію невинної особи, сприяючи визнання нею неіснуючої вини;
- виправдовувати сам факт вчинення злочину чи його суспільну небезпеку;
- сприяти обмові з боку обвинуваченого чи іншої особи інших невинуватих осіб, а також обвинуваченню винних осіб у більшій мірі, ніж це відповідає фактичній вині;
- будуватися на непроінформованості підозрюваного, обвинуваченого чи інших осіб у питаннях кримінального права і процесу;
- сприяти обвинуваченому та іншим особам до дачі неправдивих показань, та вчиненню інших аморальних вчинків;
- обґрунтовуватися на повідомленні слідчим обвинуваченому, підозрюваному чи іншим особам свідомо неправдивих показань, зокрема про походження предметів і документів [8, с. 20].

Етичні проблеми застосування тактичних прийомів суб'єктом розслідування витікають із загальних моральних вимог, які включають у себе: справедливість, повагу, охорону честі і достоїнства особи, недоторканність житла, здоров'я і майна громадян, невтручання в їх приватне життя. Отже, в ході провадження розслідування слідчий чи інша уповноважена особа повинні враховувати загальні моральні вимоги.

Вибірковість означає можливість по-різному вирішувати тактичні завдання в певних ситуаціях. Ситуативний характер тактичних прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час проведення слідчих дій, зумовлює необхідність опрацювання найрізноманітніших тактичних прийомів. І як наслідок – можливість обрати для себе найбільш ефективний. Вибірковість тактичного прийому полягає в тому, що він повинен впливати тільки на особу, яка володіє певною інформацією, яка цікавить слідчого, і залишатися нейтральним відносно усіх інших осіб, які такою інформацією не володіють.

Наукова обґрунтованість як критерій допустимості тактичного прийому означає перш за все те, що дані спеціальних наук, відіграють роль наукової пізнавальної основи цих прийомів, забезпечуючи тим самим достовірність результатів їх застосування, тобто наукова обґрунтованість тактичного прийому дозволяє виключити випадкове і виокремити загальні закономірності в процесі його застосування.

Для більш повного і ґрунтовного дослідження поняття тактичного прийому та його характерних ознак, необхідно звернути увагу на проблематику співвідношення норм кримінального процесуального закону і тактичного

прийому, оскільки ці питання тісно взаємопов'язані одне з одним і викликають жваві дискусії в теорії криміналістичної науки.

Деякі науковці зазначають, що ні одне із положень кримінального процесуального кодексу не містить в собі тактичного зміст. На їх думку це стосується і тих правил, які раніше були розроблені криміналістичною наукою, а в подальшому отримали нормативне закріплення. З цього приводу О.Н. Васильєв зазначає, що тактичний прийом не є обов'язковим до виконання – це наукова рекомендація. Наукова рекомендація, розрахована на те, що слідчий, виходячи із оцінки ситуації, із обставин кримінального провадження, із особливостей психіки осіб за участю яких провадиться конкретна слідча дія, обирає тактичний прийом, який є найбільш раціональним для конкретного випадку [9, с. 67].

В основу такого судження покладається теза про рекомендаційний характер тактичного прийому, що і визначає його сутність. В обґрунтуванні такої позиції вчені вказують на те, що невиконання тактичного прийому (наукової рекомендації), на відміну від невиконання кримінально-процесуального правила, не тягне за собою ніяких правових наслідків для суб'єктів досудового розслідування [10, с. 21].

Прибічники іншої точки зору зазначають, що найбільш ефективні тактичні прийоми і рекомендації, що апробовані багаторічною слідчою та судовою практикою, повинні закріплюватися кримінальним процесуальним законодавством [11, с. 262].

З цього приводу необхідно зазначити, що кримінальний процесуальний кодекс містить різні за характером правові норми. Одні з них носять уповноважувачий чи забороняючий характер, тобто вимагають від слідчого в певних випадках виконання, або навпаки забороняють провадження конкретних дій. Інші норми носять альтернативний або дозвільний характер, надаючи слідчому певну свободу в виборі тих чи інших прийомів провадження слідчої дії. Приписи кримінально-процесуальних норм реалізуються в діях слідчого за допомогою різних тактичних прийомів.

Застосування тактичного прийому стає обов'язковим не в силу приписів закону, а з тактичних міркувань. Слідчий при провадженні окремих слідчих дій самостійно обирає тактичний прийом, вирішує, коли і як його застосувати. Тому на науковому рівні повинно бути відпрацьовано цілісну систему тактичних прийомів, щоб слідчий мав змогу в кожному конкретному випадку обрати найбільш доцільний і ефективний. Жоден тактичний прийом не є обов'язковим до застосування на відміну від вимог статті Кримінального процесуального кодексу України, і його застосування повністю залежить від волі слідчого і від конкретної слідчої ситуації.

В.І. Комісаров з цього приводу зазначав, що тактичні прийоми не можуть міститися в нормах кримінального процесуального закону, в іншому випадку проходить злиття науки криміналістики з наукою кримінального процесу. На його думку, тактичний прийом слугує для втілення в життя норм закону, якщо ж сам тактичний прийом є нормою, то він призначений сам для себе [12, с. 48].

А.Н. Гусаков зазначав наступне, що в кримінальному процесуальному законі можуть міститися і містяться тільки окремі тактичні правила, але тактичні правила і тактичні прийоми, закріплені в законі, – категорії зовсім різні, принципово відмінні. Вказуючи на неможливість закріплення в законі тактичних прийомів, науковець наголошував на тому, що в іншому випадку це призведе до заперечення обов'язковості такої важливої ознаки тактичного прийому як свобода його обрання, а також інших, тісно пов'язаних з ним ознак, – гнучкість і залежність від конкретної слідчої ситуації [13, с. 9].

Виходячи з того, що тактичний прийом носить рекомендаційний характер, можна пояснити також наступне, зокрема те, що законодавець не має змоги виокремити чіткі рамки тактичного прийому і надати їм юридично-формального вигляду. Коли ж криміналістична наука констатує тактичні прийоми, які мають суворі параметри дії, як наприклад відносно тактики проведення впізнання, то виникає можливість закріплення їх у кримінально-процесуальній нормі, але при цьому мова вже буде йти про юридичне правило, а не про тактичний прийом.

Необхідно зазначити, що ні в Кримінальному процесуальному кодексі, ні в інших підзаконних актах, ні у відомчих інструкціях не може міститися вичерпного переліку тактичних прийомів, які використовуються або можуть бути використані слідчим для розкриття і розслідування злочинів. Будь-які намагання закріпити в правових нормах вичерпний перелік тактичних прийомів може зупинити сам процес розвитку й удосконалення наукових основ тактики боротьби зі злочинністю та підвищити ефективність діяльності слідчого.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, на нашу думку, тактичний прийом – це раціональний і допустимий (тобто законний, етичний, науково обґрунтований, наділений ознакою вибірковості) спосіб дії, який вільно обирається слідчим чи іншою уповноваженою особою, яка проводить розслідування в залежності від особливості конкретної слідчої ситуації, який застосовується з метою раціонального і ефективного провадження розслідування.

Основними критеріями допустимості тактичного прийому є: законність, етичність, вибірковість, наукова обґрунтованість. Тактичний прийом є одним із

елементів криміналістичної тактики і належне його застосування в ході розслідування сприяє підвищенню ефективності слідчої діяльності. З огляду на важливість застосування тактичних прийомів у ході розслідування і розкриття злочинів це питання потребує подальшого ґрунтовного аналізу і дослідження.

Література

1. Криміналістика : учебник / под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Высш. шк., 2002. – 672 с.;
2. Комиссаров В.И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / В.И. Комиссаров. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 124 с.;
3. Криміналістика в поняттях і термінах : учебное пособие / Ю.В. Гаврилин, А.Ю. Головин, И.В. Тишутина. – М. : Книжный мир, 2006. – 384 с.;
4. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В.Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.;
5. Малютин МП. Тактические приемы в расследовании преступлений. – М.: Юрлитин-форм, 2009. – С. 174;
6. Журавель В.А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів / В.А. Журавель // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2008. – Вип. 8. – С. 102–108;
7. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М., «Юрид. лит.». – 1976. – 200 с.;
8. Быховский И. Е. Процессуальные и тактические вопросы системы следственных действий: автореф. дисс. на соискан. учен. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 – «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право»; 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / И.Е. Быховский. – М., 1976. – С. 19–20;
9. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М., Юрид. лит. – 1976. – 200 с.;
10. Дулов А.В. Тактика следственных действий / А.В. Дулов, П.Д. Нестеренко. – Мн.: Высшейш. школа, 1971. – 272 с.;
11. Шурухнов Н.Г. Криміналістика : учебник / Н.Г. Шурухнов. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Эксмо, 2008. – 720 с.;
12. Комиссаров В.И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / В.И. Комиссаров. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 124 с.;
13. Гусаков А.Н. Следственные действия и тактические приемы: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / А.Н. Гусаков. – М., 1972. – 20 с.